

عنوان:

مقایسه دیدگاه آیت الله محمد هادی معرفت و دکتر سید محمد باقر حجتی در باره اولین و آخرین سوره های

نازل شده**فهرست:**

| | |
|---|--|
| ۲ | چکیده |
| ۲ | مقدمه |
| ۲ | ۱- نظریات مرتبط با اولین سوره و یا آیات نازل شده |
| ۲ | ۱-۱ نظریه آیت الله معرفت |
| ۳ | نظر نهایی آیت الله معرفت: |
| ۴ | ۲-۱ نظریه دکتر سید محمد باقر حجتی |
| ۴ | ۲-۲ آخرین سوره و یا آیات نازل شده بر پیامبر (ص) |
| ۴ | ۲-۱ اقوال مذکوره توسط آیت الله معرفت |
| ۵ | نظر آیت الله معرفت |
| ۵ | ۲-۲ اقوال مذکوره توسط دکتر حجتی |
| ۵ | نظر دکتر حجتی |
| ۷ | نتیجه گیری |
| ۸ | پی نوشتها |
| ۹ | منابع |

کلید واژگان:

محمد هادی معرفت، محمد باقر حجتی، نزول قرآن، اولین آیه، آخرین آیه

چکیده:

درمبحث نزول قرآن، ترتیب و تقسیم نزول یا سیر نزول قرآن خود دارای اهمیتی ویژه است و این که اولین و آخرین سوره های نازل شده بر پیامبر کدامین هستند خود مبحثی جدا میباشد که بسیاری از صاحب نظران متقدم و متاخر برای آن نظریاتی ابراز داشته اند. دراین تحقیق سعی برآن است که دیدگاه مرحوم حضرت آیت الله محمد هادی معرفت و آقای دکتر محمد باقر حجتی دوتن از کارشناسان متبحر و صاحب نظر عصر حاضر راجع به اولن و آخرین سُور نازل شده بررسی گردد.

مقدمه:

مباحث مربوط به نزول قرآن کریم از مباحث بنیادی در علوم قرآنی است که جایگاهی ممتاز در کتابهای مرتبط با این رشته دارد و در کتب تالیف شده توسط صاحب نظران، جزء موضوعات اولیه و ابتدایی میباشد. در بین مباحث در ارتباط با نزول قرآن کریم، بحثی که در همه کتابها و تألیفات اینگونه آورده شده، بحث مربوط به اولین و آخرین سوره ها و آیات نازل شده میباشد که در ظاهر مسئله ای سهل و بسیط به نظر میرسد، اما با مراجعه به روایات و اقوال محققان و مفسران متعدد مشاهده میگردد که هر یک از اندیشمندان و صاحب نظران قرآن از متقدم گرفته تا متاخر، بنا بر روایات مقبول و مطلوبشان نظراتی متفاوت و یا مشابه همدیگر ارائه داده اند. دراین مقال سعی برآن است تا از دیدگاه دو تن از قرآن شناسان صاحب رأی، یعنی مرحوم آیت الله معرفت (قدس الله نفسه الزکیه) و استاد دکتر سید محمد باقر حجتی راجع به این مسئله آگاهی یابیم.

۲- نظریات مرتبط با اولین سوره و یا آیات نازل شده:

۱-۱) نظریه آیت الله معرفت

بالاترین یکی از برجسته ترین تألیفات قرآنی عصر حاضر در علوم قرآن، کتاب « التمهید فی علوم القرآن » مرحوم آیت الله معرفت است که همچون درّی شاهوار بر تارک تألیفات قرآنی می درخشد و نام این بزرگمرد نابغه ی قرآنی را تا ابد به یادگار می گذارد. ایشان در التمهید گفتاری راجع به اولین سوره ها و آیات نازل شده بر پیامبر (ص) آورده اند که ذیلاً به آنها اشاره می گردد:

« محققان علوم قرآنی ضمن اختلاف راجع به اولین آیات و یا سوره ی نازله سه نظریه ابراز کرده اند:

الف- مطابق اولین نظر، نخستین آیات نازله، ۵ آیه ابتدایی سوره علق بوده و قاعداً اولین سوره نیز سوره علق می باشد. مؤید این نظر، حدیثی از امام صادق (ع) است که روایت شده اولین قسمت از قرآن که بر محمد (ص) نازل شد « اَقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ » بوده و آخرین آن « إِذَا جَاءَ نَصْرُ اللَّهِ وَالْفَتْحُ » بوده است.

ب- دومین نظر اینست که سوره ی مدثر اولین سوره ای است که به پیامبر (ص) نازل شده است. زیرا از ابن سلمه روایت شده که او گفته است: از جابر بن عبدالله انصاری پرسیدم: کدام قسمت از قرآن برای اولین بار بر محمد (ص) نازل شده و او گفت: « يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ ». گفتیم: « اقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ » من آن را گفتیم که پیامبر (ص) به من گفته است. پیامبر (ص) گفت: من در حرا بودم، از حرا به زیر آمدم و همینکه به وادی رسیدم، جلو و عقب و چپ و راست خود را نگریدم، آوایی می شنیدم؛ آنگاه به بالا متوجه شدم و ناگهان جبرئیل را دیدم، لرزشی به دست من داد. پیش خدیجه رفتم؛ او با جامه ای مرا پوشاند؛ آنگاه از جانب خدا « يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ » نازل شد. گویا استنباط خود جابر است که « يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ » اولین سوره ایست که بر پیامبر (ص) نازل شده، زیرا در کلام محمد (ص) که او نقل می کند چنین مطلبی نیست. سیاق کلام محمد (ص) دلالت دارد که این سوره پس از دوره قطع وحی بوده و جابر آن را با آغاز وحی اشتباه کرده است. (۱)

ج- سومین نظر اینست که فاتحه الکتاب اولین سوره ای است که نازل شده است. زمخسری می گوید: اکثر مفسران معتقدند که فاتحه الکتاب اولین سوره ای است که نازل شده است. (۲)

علامه طبرسی در مجمع البیان آورده است که استاد احمد زاهد در کتاب خود بنام « ایضاح » مستند از سعید بن مسیب و او از علی ابن ایضالاب (ع) نقل کرده که گفته است: از پیامبر (ص) در باره ی ثواب قرآن پرسیدم و او ثواب هریک از سوره را به ترتیب نزول بیان کرد و اولین سوره ای که در مکه نازل شده « فاتحه الکتاب » بود و سپس « علق » و پس از آن سوره « قلم » (۳)

آیت الله معرفت ضمن بیان روایات و مستندات فوق و نیز بیان حدیثی دیگر بعنوان مستند نظر سوم ابراز می دارد: « تردیدی نیست که محمد (ص) از اول بعثت نماز می خواند. علی (ع) و جعفر و زید بن حارثه و خدیجه با وی نماز می کردند. از طرفی نماز بدون « فاتحه الکتاب » معنی ندارد و در خیر است که اولین کار جبرئیل آموختن وضو و نماز به محمد (ص) بوده و لذا باید پذیرفت که نزول سوره « فاتحه الکتاب » همزمان با بعثت بوده است. (۴)

نظر نهایی آیت الله معرفت:

ایشان در ادامه چنین نتیجه گیری می نمایند: « هیچ اختلاف اساسی بین این ۳ نظر وجود ندارد؛ زیرا ۳ یا ۵ آیه اول سوره ی علق بعنوان آغاز نبوت محمد (ص) نازل شده است و تمام امت بر این متفقند. پس از دوره فترت آیاتی از سوره مدثر نازل شده است؛ چنانکه در حدیث دوم جابر که نقل شده آمده است.

اما سوره ی فاتحه اولین سوره ای است که بطور کامل و بعنوان سوره ای از قرآن، یعنی کتاب آسمانی مسلمانان، نازل شده است. سوره فاتحه اولین قسمت از قرآن است که به این عنوان خاص نازل شده و آیات دیگری که قبل از آن نازل شده، به منظورهایی دیگر بوده، هر چند که بعداً قرآن به حساب آمده و ضمن مورد آیات دیگر ثبت شده است. با ایت کیفیت، تعبیر از سوره « حمد » به « فاتحه » یعنی اولین سوره ی کاملی که به این عنوان خاص نازل شده صحیح است. سوره ای که در آغاز رسالت مورد توجه خاصی بوده و تنها سوره ای است که قرائت آن در تمام نمازها فرض است و در فضیلت معادل همه ی قرآن است: « وَلَقَدْ آتَيْنَاكَ سَبْعًا مِّنَ الْمَثَانِي وَالْقُرْآنَ الْعَظِيمَ » و خداوند با نزول آن به پیامبرش منت گذاشته است. ولی اگر اوائل سوره ها را ملاک نزول بدانیم سوره فاتحه در مرتبه پنجم قرار می گیرد. (۵)

۱-۲ نظریه دکتر سید محمد باقر حجتی

این عالم جلیل القدر در کتاب جامع « پژوهشی در تاریخ قرآن کریم » فصل سوم در باب « نخستین آیاتی که بر پیامبر (ص) نازل شده » ضمن بیان اختلاف نظرات راجع به آن به نقل از سیوطی چهار قول را راجع به آن آورده و شواهدی از احادیث را نیز در مورد آنها ذکر کرده است. این موارد بدون ذکر شواهد عبارتند از:

۱- آیات ابتدایی سوره علق

۲- سوره مدثر

۳- سوره حمد

۴- بسم الله الرحمن الرحيم

ایشان بعد از بیان گفتار سیوطی، قول اول را به واقع و حقیقت نزدیکتر دانسته و در بیان دلایل خود می نویسد: « آنچه به واقع نزدیکتر است اینست که نخستین آیاتی که بر رسول خدا (ص) نازل گردیده ۵ آیه ی آغازین سوره ی علق می باشد، زیرا در مورد سوره ی مدثر می توان گفت که پس از نزول سوره ی علق و انقطاع وحی بر پیامبر (ص) نازل گردید. لذا می توان آن را نخستین سوره ای دانست که پس از فترت وحی بر پیغمبر (ص) نازل گردید. » (۶)

ایشان سوره ی مدثر را بطور مطلق اولین سوره نازله ندانسته و سپس با نقل حدیثی از امام رضا (ع) نخستین سوره نازل را سوره ی علق می داند.

راجع به قول چهارم مبنی بر بسمله می نویسد: « این آیه معمولاً در آغاز هر سوره ای جز سوره ی توبه قرار دارد که بر پیغمبر (ص) نازل گردیده است و در نتیجه با اولیت سوره ی علق از لحاظ نزول، منافات ندارد و بنا براین ، رأی مذکور نمی تواند رأی جداگانه و مستقلی باشد. » (۷)

۲- آخرین سوره و یا آیات نازل شده بر پیامبر (ص)

راجع به آخرین آیات یا سوره نازله نیز مانند اولین سوره ولی بیشتر و شدیدتر اختلاف نظر وجود دارد.

دکتر حجتی ۸ قول را در این باره ذکر کرده، در حالیکه آیت الله معرفت فقط به ۴ قول بسنده کرده است. جالب توجه اینکه تنها وجه مشترک این دو بزرگوار بین اقوال مذکوره ایشان فقط آیه ۲۸۱ سوره بقره است.

۱-۲ اقوال مذکوره توسط آیت الله معرفت:

همانگونه که بیان شد ایشان در باره آخرین آیات نازل شده فقط ۴ قول را ذکر کرده اند:

۱- سوره نصر: ایشان در باره این قول استناد می کنند به روایت زیر:

« روایت شده است که چون سوره نصر نازل شد و پیامبر (ص) آن را بر اصحاب خود خواند، همه مسرور شدند جز عباس بن عبدالمطلب که گریست. پیامبر (ص) سبب گریه عمومی خود را پرسید. وی گفت: گمان می کنم که پایان عمر شما نزدیک شده که محمد (ص) گفت همین است که می گویی و محمد (ص) دو سال بیشتر زندگی نکرد.» (۸)

همچنین ایشان روایاتی از امام صادق (ع) و ابن عباس را برای این قول بیان می کنند.

۲- سوره براءت (توبه): آیت الله معرفت در بیان این قول مستندی از تفسیر صافی فیض کاشانی می آورند که بر طبق آن سوره براءت آخرین سوره بوده که در سال نهم، پس از عام الفتح و به هنگام بازگشت پیامبر (ص) از غزوه تبوک، آیاتی از اوائل آن نازل گردید و محمد (ص) آن را به علی (ع) سپرد تا بر گروه مشرکین قرائت کند. (۹)

۳- آیه ۲۸۱ بقره: با عنایت به تفسیر شبر این آیه آخرین آیه نازل شده می باشد.

۴- سوره مائده آیه ۳: ایشان در بیان این قول، اشاره به گفتار ابن واضح یعقوبی در تاریخ یعقوبی کرده که آخرین آیه نازل شده عبارتست از «...الْيَوْمَ اكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَ اَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَ رَضِيْتُ لَكُمْ الْاِسْلَامَ دِينًا...»

نظر آیت الله معرفت:

ایشان نظر قطعی و مرجح خود را نظر یعقوبی می دانند و در این باره مرقوم می نمایند:

« آنچه که از نظر ما صحیح است همان است که یعقوبی نقل کرده؛ زیرا آیه ایست که اکمال دین را اعلام می کند و پایان وحی را خبر می دهد. شاید بتوان گفت که آخرین آیه، آخرین آیه در زمینه احکام بوده و این آیه مطلقاً آخرین آیه ایست که وحی شده است.» (۱۰)

در پایان نیز دیگر نظرات را صائب ندانسته و علت آن را مستند نبودن به نص معصوم می داند. (۱۱)

۲-۲ اقوال مذکوره توسط دکتر حجتی:

این اندیشمند قرآنی ۸ قول را در باب آخرین آیه ی نازل شده بیان می کند که به جهت عدم اطاله کلام و بدون ذکر متن روایات و شواهد، به اجمال به آنها اشاره می شود:

- ۱- آیه کالاه: آیه ۱۷۶ سوره نساء (يَسْتَفْتُونَكَ قُلِ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكَلَالَةِ ...)
- ۲- آیات ربا: آیات ۲۷۸ و ۲۷۹ بقره (فَإِنْ لَمْ تَفْعَلُوا فَأْذَنُوا بِحَرْبٍ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ وَ إِنْ تَبْتُمْ فَلَكُمْ رُءُوسُ أَمْوَالِكُمْ لَا تَظْلِمُونَ وَ لَا تُظْلَمُونَ (۲۷۹) وَ إِنْ كَانَ ذُو عُسْرَةٍ فَنَظِرَةٌ إِلَىٰ مَيْسَرَةٍ وَ أَنْ تَصَدَّقُوا خَيْرٌ لَكُمْ إِنْ كُنْتُمْ تَعْلَمُونَ (۲۸۰))
- ۳- آیه ۲۸۱ بقره: (وَ اتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَىٰ اللَّهِ ثُمَّ تُوَفَّىٰ كُلُّ نَفْسٍ مَا كَسَبَتْ وَ هُمْ لَا يُظْلَمُونَ)
- ۴- آیه ۱۲۷ توبه: (وَ إِذَا مَا أَنْزَلْتُ سُورَةً نَظَرَ بَعْضُهُمْ إِلَىٰ بَعْضٍ هَلْ يَرَاكُمْ مِنْ أَحَدٍ ثُمَّ انصَرَفُوا صَرَفَ اللَّهُ قُلُوبَهُمْ بِأَنَّهُمْ قَوْمٌ لَا يَفْقَهُونَ)
- ۵- آیه پایانی سوره كهف: (قُلْ إِنَّمَا أَنَا بَشَرٌ مِثْلُكُمْ يُوحَىٰ إِلَيَّ أَنَّمَا إِلَهُكُمُ إِلَهُ وَاحِدٌ فَمَنْ كَانَ يَرْجُوا لِقَاءَ رَبِّهِ فَلْيَعْمَلْ عَمَلًا صَالِحًا وَ لَا يُشْرِكْ بِعِبَادَةِ رَبِّهِ أَحَدًا)

۶- برخی از مفسران و محققان می گویند طبق روایت ام سلمه، آخرین آیه آیه ۱۹۴ آل عمران است: (فَاسْتَجَابَ لَهُمْ رَبُّهُمْ أَنِّي لَا أُضِيعُ عَمَلَ عَامِلٍ مِنْكُمْ مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ ...)

۷- آیه ۱۴۵ انعام: (قُلْ لَا أَجِدُ فِي مَا أُوحِيَ إِلَيَّ مُحَرَّمًا عَلَىٰ طَاعِمٍ يَطْعَمُهُ...)

۸- آیه ۱۱ سوره توبه: (فَإِنْ تَابُوا وَأَقَامُوا الصَّلَاةَ وَآتَوُا الزَّكَاةَ فَإِخْوَانُكُمْ فِي الدِّينِ وَنُفَصِلُ الْآيَاتِ لِقَوْمٍ يَعْلَمُونَ)

نظر دکتر حجتی:

اگرچه آقای دکتر حجتی اقوال مختلف را در مورد آخرین آیه ذکر کردند، اما خود راجع به این موضوع نظر دیگری دارند. ایشان در قولی نسبی نظیر مرحوم معرفت آیه ۳ سوره مائده را آخرین آیه قرآن می دانند:

« مسئله ای که در بحث از آخرین آیه، شایان ذکر است این است که در تمامی این اقوال، بحثی از آیه ی «...الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَ أَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَ رَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا...» دیده نمی شود با اینکه می دانیم این آیه در عرفه به سال حجة الوداع نزول یافته و ظاهر آیه نیز نشان می دهد که تمام فرائض و احکام، پیش از نزول این آیه به مرحله کمال و تمام خود رسید؛ بنا بر این باید آن را ظاهراً آخرین آیه ای بدانیم که بر پیغمبر (ص) نازل شد. گروهی از مفسران هم گفته اند پس از این آیه، هیچ حلال و حرامی نازل نشد با این که می دانیم که دیگران آیه ی ربا و دین یا آیه ی کلاله را آخرین آیات قرآن می دانند؟» (۱۲)

سپس ایشان در ادامه برای حل مشکل مطروحه ۴ توجیه ذکر شده توسط محققان و مفسران را بیان کرده و سپس نظر خود را این چنین مرقوم می نمایند:

« به عقیده ی نگارنده بهترین راه حل شناسایی آخرین آیاتی که بر رسول خدا (ص) نازل شد، بیان مرحوم طبرسی است که بر رسول خدا (ص) است که بسیار جامع و دقیق و از نظر علمی جالب توجه می باشد. وی می نویسد: آیه ی: (وَ اتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ...) طبق گفته ی ابن عباس و سدی، آخرین آیه ای است که بر رسول خدا (ص) نازل شد و جبرائیل (ع) به آن حضرت عرض کرد این آیه را در رأس آیه ی ۲۸۱ سوره بقره قرار دهد. طبرسی سپس می نویسد: مفسران می گویند وقتی آیه ی « إِنَّكَ مَيِّتٌ وَ إِنَّهُمْ مَيِّتُونَ - زمر ۳۰) نازل شد، پیغمبر (ص) فرمود: ایکاش می دانستم این زمان چه وقتی است. خداوند متعال سوره ی نصر و سوره فتح را نازل فرمود. پیغمبر (ص) پس از نزول این سوره، میان تکبیر و قرائت سکوت می کرد و می گفت: « سُبْحَانَ اللَّهِ وَ بِحَمْدِهِ؛ أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ وَ أَتُوبُ إِلَيْهِ» به رسول خدا (ص) عرض کردند پیش از این چنین ذکر می گفتید؟ فرمود: این، ندا و فریاد جان و روان من است. سپس شدیداً گریست. عرض کردند آیا از ترس مرگ می گریی؟ در حالی که خدا، ندانندگان پیشین و پسین تو را بخشیده است؟ رسول خدا (ص) فرمود: کجاست دهشت روز قیامت، تنگی قبر، تاریکی گور؟ پیغمبر (ص) پس از نزول سوره فتح یکسال تمام زندگی کرد. سپس آیات (لَقَدْ جَاءَكُمْ رَسُولٌ مِنْ أَنْفُسِكُمْ عَزِيزٌ عَلَيْهِ ...) تا آخر سوره توبه نازل گردید و سوره توبه آخرین سوره ی کاملی است از قرآن که بر پیامبر (ص) نازل شد، رسول خدا (ص) پس از نزول این آیات ۶ ماه زندگانی کرد و وقتی برای حجة الوداع از مدینه بیرون شد، در میانه راه، آیه (يَسْتَفْتُونَكَ قُلْ اللَّهُ يُفْتِيكُمْ فِي الْكُلَالَةِ...) که به « آیه صیف » معروف است نزول یافت. و سپس در حال وقوف به عرفات آیه (...الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَ أَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَ رَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا...) نازل شد. و پس از آن رسول خدا (ص) در قید حیات بود و بعداً به ترتیب آیه های ربا و

در واپسین مرحله آیه ی (وَ اتَّقُوا يَوْمًا تُرْجَعُونَ فِيهِ إِلَى اللَّهِ...) نازل گردید. پیامبر (ص) پس از آن - بر حسب اختلاف روایات - ۲۱ روز یا ۹ شب و یا ۷ شب زندگانی کرد و در روز دوشنبه سوم ربیع الاول، همزمان با طلوع آفتاب و بر طبق روایت شیعه ۲۸ صفر سال یازدهم هجرت و یکسال پیش از خسرو اردشیر بن شیرویه بن پرویز بن انوشیروان رحلت فرمود.» (۱۲)

نتیجه گیری:

از تمامی مطالب فوق م بتوان چنین نتیجه گرفت:

- ۱- راجع به نخستین آیات نازل بر پیامبر (ص) ، هر دو اندیشمند محترم رأی مطلق بر آیات ابتدایی سوره علق دارند
- ۲- اما راجع به آخرین آیه یا آیات نازله مرحوم آیت الله معرفت ، آیه ۳ سوره مائده را بعنوان آخرین آیه نازل شده قبول می کند. اما جناب آقای دکتر حجتی اگرچه نیم نگاه و اشاره ای به آیه فوق می کند، اما با بیان روایتی معتبر از مرحوم طبرسی در مجمع البیان ، النهایه آیه ۲۸۱ بقره را بعنوان آخرین آیه نازله قبول می کند.

پی نوشتها:

۱. ترجمه التمهید فی علوم القرآن ج ۱ ص ۱۵۵
۲. الکشاف ج ۴ ص ۷۷۵
۳. مجمع البیان ج ۱۰ ص ۴۰۵
۴. ترجمه التمهید فی علوم القرآن ج ۱ ص ۱۵۶
۵. همان ج ۱ ص ۱۵۷
۶. پژوهشی در تاریخ قرآن کریم ص ۵۴
۷. همان ص ۵۵
۸. التمهید ج ۱ ص ۱۵۷
۹. همان ج ۱ ص ۱۵۷
۱۰. همان ج ۱ ص ۱۵۹
۱۱. همان ج ۱ ص ۱۵۹
۱۲. پژوهشی در تاریخ قرآن کریم ص ۵۹
۱۳. همان صص ۶۰-۶۲

منابع:

ترجمه التمهید فی علوم القرآن : معرفت محمد هادی

پژوهشی در تاریخ قرآن کریم حجتی سید محمد باقر

مجمع البیان فی علوم القرآن طبرسی ابوعلی فضل بن حسن